

УДК 811.161.3

І.У. Сацута**АСАБЛІВАСЦІ ПАРАДЫГМАЎ СКЛАНЕННЯ
ПРЫМЕТНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ
«ГІСТОРЫІ АБ АТЫЛЕ»**

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўтварэння і словазмянення прыметнікаў у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле». У граматычным плане адбылося спрашчэнне скланення. У помніку адзначана пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

Воінская аповесць «Исторыя о Атыли короли угорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці, друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора «Athila» венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1, с. 540].

Прыметнік у старабеларускай мове існаваў ужо як сфарміраваная частціна мовы і меў сваю сістэму форм і катэгорый. Адрозніваліся прыметнікі іменныя, або кароткія, і займенныя, або поўныя. У перыяд ранняй усходнеславянскай пісьменнасці кароткія прыметнікі часткова захоўвалі яшчэ рысы архаічнага ладу мовы. Яны маглі ў сказе ўжывацца ў ролі азначэння поруч з поўнымі прыметнікамі і скланяліся, як назоўнікі з адпаведнымі асновамі. Пашырэнне займенных форм прыметнікаў у якасці азначэння прывяло да замацавання іменных прыметнікаў спецыяльна ў ролі выказніка (ці прэдыкатыўнага члена састаўнога выказніка). Вынікам замацавання кароткіх прыметнікаў у прэдыкатыўным значэнні з'явілася тое, што яны пачалі страчваць свае скланавыя формы і, значыцца, сваё ранейшае граматычнае значэнне. Адміранне старой сістэмы граматычных форм кароткіх прыметнікаў яскрава намецілася ўжо ў XIII ст., калі была страчана форма творнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду. У далейшым страчаны былі і астатнія формы ўскосных склонаў, за выключэннем вінавальнага. Устойліва ўжываліся толькі формы назоўнага склону адзіночнага і множнага ліку.

У старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» формы кароткіх *адносных і якасных* прыметнікаў прадстаўлены нязначна і з'яўляюцца, як правіла, вынікам царкоўнаславянскага ўплыву. У атрыбутыўнай функцыі кароткія формы адзначаны адзінкавымі прыкладамі тыпу *то ес' рѣ' авна* [1, с. 123]; *струга малючка была посере^а пола* [1, с. 171]; *Ѡ тоѣ ворожки Атыла, будучы вѣсо^а, заразо^а тагну^а в дорогѣ* [1, с. 187]; *Атыла фрасункѣ полонѣ водле своего звычайю школо мѣста ѣздилѣ* [1, с. 191].

Асноўнай жа іх сінтаксічнай функцыяй з'яўляецца ўжо прэдыкатыўная: *мѣсто... годно вечное памятки* [1, с. 107]; *Заправду быстра то битва а вечное паметки годна* [1, с. 113]; *мало не все поле было криваво* [1, с. 115]; *Аэцыѣсьне мѣ быти безпечѣ* [1, с. 129]; *не хоче^а ни в чо^а винѣ^а зоста^а* [1, с. 133]; *з обѣ сторон была поражка та^а срокта и кривава* [1, с. 147]; *мѣ наша будѣ^а цѣла завжды* [1, с. 157]; *то може быти правде подобно* [1, с. 161]; *его дѣхѣ надхненью и воли мѣшу быти послушо^а* [1, с. 167]; *котры^а бы его силамѣ ровенѣ мѣ быти* [1, с. 181]; *чысто^аю и родѣ зацностью славна, а так*

хороша и цудне*шоє в мѣсте на¹ неє не было [1, с. 193]; Атыла ... ра¹ ждати будеть [1, с. 197]; Эмэры¹ висикготски¹ коро¹ мало тэ* не такъ много лѣ¹ бы¹ жы¹ [1, с. 207].*

Кароткія формы ўжываюцца часта паралельна з поўнымі, што сведчыць аб паступовым выцясненні іменных прыметнікаў займеннымі: *Была тэды быстра и великаа битва [1, с. 111]; стараяа ѳгорскаа кронникаа свѣтчыть [1, с. 121]; повѣтрэ тихое было, и небо ясно [1, с. 123]; мѣсто было людное, купецкими гандалми велицэ и славно [1, с. 161].* У большасці ж выпадкаў функцыю прэдыкатыўнага члена састаўнога выказніка выконваюць ужо поўныя формы: *Тотъ в которо¹ самъ мешкалъ былъ шолковы¹ [1, с. 119]; ѳзрос¹ ихъ бы¹ не велии велики¹ [1, с. 121]; Сама рѣчь ес¹ та¹ великаа и потребнаа [1, с. 121]; есть то наро¹ быстры¹, дужы¹, мужны¹ [1, с. 155]; мѣсто было людное [1, с. 161]; Атыла срокгимъ облече¹емъ былъ велии тажки¹ [1, с. 165]; то¹ тво¹ лю¹ не ес¹ терпеливы¹ [1, с. 167]; мѣсто ... было зацное и великое [1, с. 175]; Тоє жолнеро¹ нарека¹е ачъколкекъ Атыли было велии прыкрое [1, с. 189].*

У множным ліку кароткія прыметнікі назоўнага і вінавальнага склонаў усіх трох родаў ужываліся ў старабеларускай пісьменнасці XV–XVII стст. часцей за ўсё з агульным для цвёрдай асновы канчаткам *-ы*. Даследуемаму помніку характэрна ўжыванне як новага, так і спрадвечнага канчатка мужчынскага роду *-и*, што сведчыць аб незавершанасці працэсу ўніфікацыі кароткіх форм прыметнікаў множнага ліку: *шбани¹та на погледенью велии грозны [1, с. 121]; на местцэ тоє здорovy прышли [1, с. 145]; сүть ѳзросту високого але на працу нетерпеливы [1, с. 145]; жолнерэ его были пыльны а готовы все... мужне зноситъ [1, с. 153]; бысте вы на дүху здорovy были [1, с. 169]; Такъ за са сүть щастливы, несмертэльны А на жадные вѣки нигы нескончоны [1, с. 169]; са всюды по мѣстү почали полны шаленое запальчывости росходить [1, с. 169]; а за выстүпки телесные есмо винъни [1, с. 169]; до чого с прыроже¹а своего склонъни ес¹ есте [1, с. 181]; рыцэръскихъ спра¹ которые прыстомаъ мужнымъ людемъ такъ еше сперву склонни, а шхотни были есте [1, с. 181]; силы ¹х тепе¹ сүть славы [1, с. 183]; уни... готовы всакіе раны поды¹мовати [1, с. 191]; Ани збро¹ни мещане ани жадна небезпечно¹ не могла и¹ ш¹ предсавза¹та гамовать [1, с. 191].* Кароткія формы выступаюць тут пераважна ўжо як прэдыкаты. Як і ў адзіночным ліку, у гэтай функцыі іх выцясняюць поўныя формы: *жерди на которы¹ стоа¹ были золотые [1, с. 119]; сүть на тую надзу и на мукү терпеливые [1, с. 167]; прыроже¹та людъские бывають розные [1, с. 179].*

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах адносныя і якасныя прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку пры цвёрдай аснове і аснове на шыпячы маюць традыцыйны нясцягнуты канчатак *-ый(-ы¹)*: *на працу телесную, на голодъ... велии терпеливы¹, рады доброе и смѣлы¹, ... до славы велии хотливы¹ [1, с. 117]; Марсъ шсовливы¹ нашого народу бо¹ на¹ допоможе [1, с. 143]; тотъ грувы¹ наро¹ бронити не буде¹ [1, с. 167]; то¹ побожны¹ биску¹ ...поча¹ іако и пере¹ ты¹ молитвы плачу пыльные до бога чинити [1, с. 171]; тебе за таки¹ злостливы¹ ѳчыно¹ справедливы¹ сүд божы¹ будеть ждати [1, с. 173]; на которомъ мѣстцү поставили столпъ камены¹ [1, с. 113]; на постра¹ непрыпателю ѳчинили шгромны¹ а страшливы¹ шкрыкъ [1, с. 113]; встато¹ во¹ска справи¹ в гүфъ валны¹ [1, с. 147]; Лѣвы¹ ро¹ засадилъ крѣпидами [1, с. 147]; Слышали в костеле іакнисъ дивны¹ а страшливы¹ шү¹ [1, с. 173].*

Адлюстраваннем жывога вымаўлення з'яўляецца ўжыванне канчатка *-ий* пасля заднеязычных, які выступаў як варыянтны пачынаючы з самага ранняга перыяду

старабеларускай пісьменнасці і ўказваў на памякчэнне заднеязычных: *ведъже розумели то быть межы собою а межы ѳтры велики муръ Дуна* [1, с. 107]; *мелъ гетманъ неприятельски в то битве полечы* [1, с. 137]; *та естэмъ король ѳгорски* [1, с. 161]; *люѳ хрестански, с покурою падаючы до нѳ вашы, просить* [1, с. 171]; *бы та на то часъ... велики шборонца* [1, с. 195]; *людъ рымъски... с покурою до тебе прышоль* [1, с. 199]; *Атыла за коротки ча добы все* [1, с. 127].

Пасля шыпячых зафіксаваны новыя формы з канчаткам цвёрдай разнавіднасці *-ый* (*-ы*), якія ў старабеларускай пісьмова-літаратурнай мове ўсё часцей ужываліся побач з формамі мяккай разнавіднасці: *В то часъ Этэредъ сын корола Ангельского млденеѳ хорошы цнотанвы и добры шбычаеѳ почалъ сѧ старать в малъженство в Уршулю* [1, с. 175].

Для поўных прыметнікаў жаночага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку пры цвёрдай аснове і аснове на шыпячы характэрны канчатак *-ая* (*-аа*): *сила неприятельская...не прыростала* [1, с. 133]; *то есѳ певнаа рѳчь* [1, с. 149]; *ѳгорская велии ѳ велико вонтпеѳю* [1, с. 149]; *ты напоминаѳ емъ быстрость ѳгорская ничего сѧ не гамвала* [1, с. 171]; *влаская земля в коротко часе... наша будеть* [1, с. 185]; *горачаа кровѳ е на перси текла* [1, с. 205]. Формы жаночага роду з мяккай асновай у помніку не зафіксаваны, як не зафіксаваны формы з мяккай асновай для поўных прыметнікаў ніякага роду, якія пасля цвёрдых зычных асновы ў назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склоне адзіночнага ліку маюць традыцыйны канчатак *-ое*: *вѳско неприятельское быть далеко вѳшое* [1, с. 137]; *королевство французское... на прыбудеть* [1, с. 143]; *великое паѳство шырокое вельможное а памятное зажды было* [1, с. 183]; *зашло емү дорогу... римское вѳско досыть великое* [1, с. 187]; *зобравшы новое вѳско зашли иѳ дорогу* [1, с. 113]; *сэрцэ боазливое некакою надѳею тешы* [1, с. 139]; *што бы нещаѳ е военѳое принесло* [1, с. 139]; *столечное мѳсто свое емү подати мѳ* [1, с. 147]; *ѳмысли паѳство ѳгорское саѳ постѳсти* [1, с. 177].

У родным склоне адзіночнага ліку поўныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду з цвёрдай асновай зафіксаваны з традыцыйным для старабеларускай мовы канчаткам *-ого*: *тѳла ѳ того столпа камеѳого... поховано* [1, с. 115]; *бы середнего ѳзросту, ... шѳлиѳа чернавого, ... походу гордого* [1, с. 117]; *естѳсь биѳ божы на караѳе выстүповъ людү хрестанского посланы* [1, с. 135]; *ѳуть то знаки великого мѳжства и ѳродливого сэрца* [1, с. 153].

У жаночым родзе асноўнае месца займае ўсходнеславянскі канчатак цвёрдай разнавіднасці *-ое*: *бы... головы водле нигъшыѳ члонкоѳ померное, ... бороды редкое, ... рүки хисткое и мѳжное* [1, с. 117]; *Много людеѳ з далекиѳ край до него сѧ з доброе воли своее зъездчало* [1, с. 125]; *Товѳ дотүль тоѳ можности земское ѳживати допуститѳ* [1, с. 137]; *река Ангерь с правое стороны заважаеть, з лѳвое Рода* [1, с. 141]; *шѳ воли божое не шѳстүпили* [1, с. 167]; *ѳгрове с татарское земли вышли* [1, с. 207]. Зафіксаваны тут і новы канчатак *-ой/-ей*, які ўзнік у выніку рэдукцыі канцавога ненацісканога *е* (*h*): *ижъ сѧ всиѳ власкеѳ земли спраѳ и поступковъ шѳ него ѳгрове довѳдали* [1, с. 129]; *напервеѳ тѳды до ѳтырыѳ, Карынтыѳ, Гловенскоѳ и долмацкое земли вторгнулъ* [1, с. 187]; *бы та на то часъ вискупѳ того мѳста танъ Аррыанскоѳ сѳкты великиѳ шборонца* [1, с. 195]; *паметаючы на шѳѳѳнтоѳ земли ѳгорскоѳ частокротъ сыны свои напоминаѳ* [1, с. 209]. Пачатак адлюстравання такіх форм у пісьменнасці адносіцца к канцу XV ст. У прыватнасці, яны зафіксаваны ў «Пакутах Хрыста» і «Аповесці аб трох каралях-валхвах» [2, с. 150].

У давальным склоне адзіночнага ліку нязменныя з агульнаўсходнеславянскай эпохі формы мужчынскага і ніякага роду з канчаткам *-ому*, а таксама жаночага роду на

-ой(-о^н) пры цвёрдай аснове: *самъ шбавл^аса давать штпо^о такъ великому множеству неприятел^а* [1, с. 107]; *во^оско до дава^ал штпор^у та^к наглому неприятелю по готову м^бл^ь* [1, с. 107]; *тому злomu на^а вельцэ штискаючому заб^бгъ* [1, с. 167]; *смеле намовлала мещаны к^у м^ужнomoу зношенью того* [1, с. 169]; *чыстость свою Хрыстусу правдивому шфаровала* [1, с. 177]; *Тое нocy.. Марцыяновн цэсаровн константынопольскому снло са* [1, с. 205]; *положы^а са недалеко ш^у Дунал к^ь полуднево^о стороне* [1, с. 107]; *здывившы са шного чelов^бка такъ м^удро^о вымове* [1, с. 137]; *видено комэт^у стегаачюю полома свое к^у заходно^о стороне* [1, с. 139].

Зафіксаваныя ў «Гісторыі аб Атыле» поўныя прыметнікі жаночага роду з цвёрдай асновай у вінавальным склоне адзіночнага ліку маюць свой звычайны канчатак -ую: *цэлую нocy были с^бкли и забивали* [1, с. 109]; *всю дoльнoю шгорскую землю... под^ь свою м^о подбили* [1, с. 113]; *всюду великую поражк^у чынили* [1, с. 115]; *зб^удова^а бы^а соб^бь подлюю к^учку на шно^о м^бстцы* [1, с. 133]; *д^бвочк^у малючк^ую ... ш^ш шын соб^бь на хустк^у швезала* [1, с. 163]; *справившы... р^бчы на та^к далекую дорогу потребныє пустила са морем з Брытан^ши* [1, с. 175]; *всю французскую землю, и швесь захо^а слонца звитажы^а* [1, с. 177].

У творным склоне прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ўжыты з канчаткам -ымь/-имь, які знайшоў шырокае адлюстраванне ў помніках розных жанраў: *с посполиты^а добромъ м^о радити* [1, с. 117]; *его во^оско пере^а неприятельски^а меншое было* [1, с. 139]; *шного м^бс^т наглы^а тресеньемъ земли шпало* [1, с. 139]; *которое трудности... з вами сполне шднаки^а сэрцэмъ не зноси^а* [1, с. 141]; *вы тэ^ш шхотны^а а не лак^бливы^а сэрцэ^ш на неприятеля натираитэ* [1, с. 145]; *да^нны^а рыцэрскимъ звычае^ш штвержоны* [1, с. 149]; *суть нешгарнены смысломъ людскимъ* [1, с. 169]; *пере^а ты^а по^а рымскимъ панова^емъ были* [1, с. 183]; *на каждого властны^а его прозвискомъ клика^а* [1, с. 193]; *дла чого бы над^ь звыча^а та^к са лацнымъ а мак^бки^а проти^а рыmano^а стави^а* [1, с. 199]; *тагн^уа ... до тыхъ влоское земли м^бстц^ь которые лежали на^а моремъ адрыатыцки^а* [1, с. 197]. Пры асновах на заднеязычныя ва ўсіх выпадках выступае канчатак мяккай разнавіднасці, які адпавядае норме жывой мовы.

У жаночым родзе адзінымі з’яўляюцца формы з двухскладовым канчаткам: *стреляючы на неприятеля розною броней мешали и^а* [1, с. 115]; *шднакою силою и сполны^а накладо^а во^он^у противъ шгро^о вести и кончыть мели* [1, с. 133]; *Тагн^уа тогды Атыла з великою прудкостью на поле Каталаницкое* [1, с. 139]; *шмысли^а смерть штцовъскую шгорскую кр^ою шплатити* [1, с. 149]; *живота небеского пэвною над^бею шжыдати будемъ* [1, с. 167]; *будучы звитажоны крепкостью чelов^бчою... в^бры которюю вызнали ш^у ступать* [1, с. 167].

Поўныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць характэрны для старабеларускай пісьменнасці канчатак -омь/-емь: *в люд^у шгорскомъ великую поражк^у чынили* [1, с. 109]; *товарышо^о свои^а на право^а рог^у постави^а* [1, с. 147]; *Эцыд^съ з рымскимъ люд^о на л^бво^а рог^у сталъ* [1, с. 147]; *значыло са, и^а в коротко^а часе м^бсто до его р^у пры^ти м^бло* [1, с. 191]; *постанови^а ... посты въ Эдоре м^бсте далматско^а* [1, с. 179]; *в каждомъ шчастливно^а и нешчастливно^а повоже^ею показова^а са* [1, с. 141]; *Санкгибана корола... в середнемъ г^уфе поставили* [1, с. 147]; *шгорская ре^а велии ш^ш велико^а вонтпе^ю* [1, с. 151]; *виде^а чelов^бка в широко^а шд^бнью* [1, с. 201].

У месным склоне адзіночнага ліку прыметнікам жаночага роду з цвёрдай і зацвярдзелай асновай характэрны старабеларускі канчатак -ой (-о^н): *Матэрновн перед ты^а на велико^о помочы были* [1, с. 121]; *зб^уре^ее Рым^у и смерть некажого а^ш*

по каталанско^а битве стала [1, с. 127]; *Атыла франсова^а са ш нефортуно^а прошло^а битве повоже^е* [1, с. 137]; *небезпечно в земли неприятельско^а битву давать* [1, с. 141]; *есмо в швчо^а земли много королевъ и много народо^а мужне звитажили* [1, с. 143]; *Хаба недолго в татарско^а земли будучы живъ ъме^о* [1, с. 209].

У назоўным і пры неадусаўлёных назоўніках у вінавальным склонах у агульнаўсходнеславянскай мове поўныя прыметнікі множнага ліку мелі канчаткі ў залежнасці ад роду. Для старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы былі характэрны дваякія формы. З аднаго боку, з самых ранніх пісьмовых крыніц да XVIII ст. назоўны склон множнага ліку поўных прыметнікаў усіх трох родаў афармляўся пры дапамозе канчатка мужчынскага роду *-ыи/-ии*. З другога боку, ужо ў ранні перыяд тут замацоўваецца канчатак жаночага роду *-ые/-ие*, які паступова ў старабеларускай пісьменнасці стаў пануючым [2, с. 158]. Сістэма форм членных прыметнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку ў беларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» адлюстроўвае ўніфікацыю форм толькі па жаночым родзе: *мешкали розныє народы* [1, с. 107]; *конские ъберы золотом и дорогими камеными были всажоны* [1, с. 119]; *жерди... были золотые* [1, с. 119]; *Маю за тоє же еси шбачы^а знаки небесные* [1, с. 137]; *щепы шгнистые з обополне са чере^з него пробивали* [1, с. 139]; *легъкие ътарчки чынили* [1, с. 145]; *пышные слова поча^а мовити* [1, с. 159]; *мои милые мещане, бачу в собѣ годности* [1, с. 167]; *е^а еще дано волные тры лѣта* [1, с. 175]; *мѣстечка и великие мѣста... шабли ваше не боли са* [1, с. 183]; *теперъ проти^а вамъ силы зуполные* [1, с. 183]; *которые такъ люди мужные яко тѣ^а гниосные а ничэмные* [1, с. 183]; *мѣста велии богатые и велии хорошыє збурылъ* [1, с. 187]; *муры пустыє вабили его до того* [1, с. 189]; *искры такъ бы шгнистые блискали* [1, с. 191]; *дѣти свои еще голые... в губе по шдному носилъ* [1, с. 191]; *Молодые и старые шднако забивали* [1, с. 193]; *шныє дужыє тѣла ... такъ са ледачы^а бавать* [1, с. 193]; *вси браны мѣстские зараз были пошвалены* [1, с. 197]; *вино и вэнусъ... за збытны^а ъжива^ае^а суть небезпечные* [1, с. 205]. Як і ў іншых склонах, канчатак мяккай разнавіднасці знаходзім пасля заднеязычных, цвёрдаў – пасля шыпячых, якія зацвярдзелі.

У родным, вінавальным (пры адусаўлёных назоўніках) і месным склонах множнага ліку поўныя прыметнікі ўсіх трох родаў маюць унаследаваны ад агульнаўсходнеславянскай эпохі сцягнуты канчатак *-ыхъ/-ихъ*, які замацаваўся ў якасці нормы: *стали ъ люде^а потомныхъ паметкою* [1, с. 113]; *бы^а ... плече^а шырокы^а,... шчу свѣталы^а* [1, с. 117]; *шдѣнье было с косматы^а ски^о* [1, с. 121]; *кготтгове за давны^а часо^а шнесли были ш ъгровъ кривду* [1, с. 131]; *Много знако^а небесныхъ тоє битвы назначало срокгость* [1, с. 139]; *Атыла... ушо^а ру^а рымски^а* [1, с. 159]; *троха бѣлы^а головъ што хорошы^а зоставили* [1, с. 193]; *Атыла больше^а са бонть дикныхъ звера^а* [1, с. 201]; *Вже бы^а Атыла з власки^а грани^а вытагнулъ* [1, с. 201]; *ничого на насъ в ты^а реча^а свецкихъ та^а тажко не прынде^а* [1, с. 167]; *которыхъ пото^а послуги и дужости ъ многи^а рыцарски^а рѣча^а ъжива^а* [1, с. 195]; *доставшы вечное славы по тажки^а а долги^а праца^а... покою ъживали* [1, с. 201]; *ъмысли^а бы^а по так велики^а во^ана^а ... шпочынутъ* [1, с. 203].

Новыя сцягнутыя канчаткі з’яўляюцца адзінымі адпаведна ў давальным і творным склонах: *каза^а ра^аные до шбозу шводитъ а свѣжы^а на тоє местцо наступовать* [1, с. 191]; *пере^з давными часы гүнове... были положили са были шбозо^а надъ рекою Тисою* [1, с. 107]; *конские ъберы золото^а и дорогими камеными были всажоны* [1, с. 119]; *з великими во^аски зъехали са* [1, с. 137]; *небо са*

кывавымі вороты ш^т ворыло [1, с. 139]; *многими словы мѣль ва^д до того намовлати* [1, с. 141]; *короткими словы та^к нимъ ш^т поведа^д* [1, с. 167]; *Тые зо многими мещаны аквилеенскими... ш^ттекли были до некоторое выспы* [1, с. 187]. Формы парнага ліку ў старабеларускім перакладзе не зафіксаваны. На іх месцы ўжываюцца прыметнікі ў форме множнага ліку: *два властные сынове... вели сп^о з собою ш панство* [1, с. 207]. Прыналежным прыметнікам уласціва пэўная спецыфіка ў словаўтваральных і марфалагічных адносінах. У старабеларускай мове яны ўтвараліся пераважна ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ов, -ев, -ин, -ьѣ-* (*-jь-*), *-н-*. У агульнаўсходнеславянскі перыяд прыналежныя прыметнікі скланяліся па іменным тыпе. Пад уплывам адносна-якасных прыметнікаў яны пачалі набываць поўныя формы скланення. Аднак побач з поўнымі працягвалі захоўвацца і кароткія. У такім стане сістэма форм прыналежных прыметнікаў уласціва і мове старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле».

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі ўсіх трох родаў захоўваюць ранейшыя іменныя формы: *тытѣ Атыли которы^н са писа^д то^т бы^д Атыла сын Бэндэжгэч^о* [1, с. 121]; *Ацыш^о лю^д ... перве^н поча^д пирхатъ* [1, с. 149]; *Пото^н ш^тмысли^д ... ш^ддарыти на ш^бозъ Атыле^н* [1, с. 149]; *страшна была можность Атылева* [1, с. 177]; *повѣдали пүстэлннково пророчество быти правдивое* [1, с. 137]; *Тотъ... на мѣстцо Костанцыш^ово надъ всими во^дски... прелож^о* [1, с. 129]. І толькі прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў з элементам *ж*, ужыты, як правіла, у поўнай форме: *та естэмъ король ш^горскі^н би^н божы^н* [1, с. 161]; *ш^благали гнѣ^н божы^н* [1, с. 163]; *справедливы^н сѣ^д божы^н бүдетъ ждати* [1, с. 173]. Поўныя формы такіх прыметнікаў з’яўляліся пануючымі ў тагачаснай старабеларускай пісьменнасці. Аднак прыналежныя іменныя формы сустракаюцца даволі рэдка: *мисрдье бо^не мимо вси иншыє людкне речы завжды важнешыє быти розумѣемъ* [1, с. 165]. Яны ўласцівы выключна раннім старабеларускім помнікам пераважна рэлігійных жанраў. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што іх не існавала ў жывой народнай мове таго часу [2, с. 164].

У родным і пры адушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах прыналежныя прыметнікі мужчынскага і ніякага родаў ужываюцца выключна ў поўнай форме, чым старабеларускі пераклад вылучаецца сярод тагачасных пісьмовых помнікаў: *на паметку имена Атылевого вси^н людемъ волны^д до мѣстца шного былъ прыстѣ^н* [1, с. 127]; *гдѣ за живота ещѣ Гонорыш^ового мешкаючы ш^д Атыли и ш^д ш^гор^о бы^д в ласцѣ* [1, с. 129]; *довѣдавшыса ш^т ш^пѣкго^о ш^тмысли^д Тразимунъдоваго ... призва^д до себе свои^н жолнер^о* [1, с. 149]; *котораа заправдѣ з божого допүще^на походитъ* [1, с. 169]; *вшедши до покою Атылевого нашли и^н с кр^ою душа з него давно вышла* [1, с. 205]; *року ш^т нароже^нта Хрыстүсоваго трыста семдеса^н третего* [1, с. 205]; *гетма^н во^дска Атылевого... з народѣ и^н немецкого пош^о* [1, с. 209]. У старабеларускай пісьменнасці займенная форма роднага склону гэтых прыметнікаў усё часцей пачынае замяняць іменную з канца XV ст. Аднак пануючай займенная форма ў родным склоне прыналежных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду становіцца толькі ў пісьмовых крыніцах XVII ст. [2, с. 165]. Відавочна, што ў жывой народнай мове поўныя формы выцеснілі іменныя формы роднага склону прыналежных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду яшчэ раней, што і знайшло адлюстраванне ў беларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле».

Некалькі іншыя малюнак у жаночым родзе. У адрозненне ад мужчынскага і ніякага роду, тут назіраецца паралельнае ўжыванне іменных і займеннікавых форм. Прыналежныя прыметнікі жаночага роду з цвёрдай асновай фіксуецца ў іменнай форме з канчаткам *-ы*, у займеннай – з новым канчаткам *-ой* (*-о^н*) на месцы больш

архаічнага *-ое*: *шбовлаючыся силы Атылевы много королевствъ розшыроны* [1, с. 123]; *рады Атылевы добрэ былъ свѣдо* [1, с. 137]; *не ждучы шповеди Валентынановы ш малъженство Гонорын поналъ Микольту* [1, с. 203]; *ничого далѣ писати на то ча не ўмыслилъ шдно до смерти Атылевы* [1, с. 209]; *Атыла мѣлъ прагнути прылзны Тэщдорыково* [1, с. 131]; *шкромъ воли божое жадное моцы не бѣдетъ мѣтти* [1, с. 137]; *далеко ш дороги Атылево лежачо* [1, с. 161]; *Эцыѣсь бѣдучы свѣдо рады Трызымундово шбавл са* [1, с. 153]. Паралельнае ўжыванне іменных і займенных форм у родным склоне прыналежных прыметнікаў жаночага роду было характэрна і для іншых помнікаў старабеларускай пісьменнасці. Праўда, іменныя формы сустракаюцца тут значна радзей, пераважна ў дзелявых і свецкіх жанрах [2, с. 166]. З форм давальнага склону зафіксавана толькі ўтвораная пры дапамозе суфікса з элементам *j* поўная форма ад прыналежнага прыметніка мужчынскага роду: *все товѣ тако слѣзе божому послушно бѣдетъ* [1, с. 161]. У вінавальным склоне прыналежныя прыметнікі жаночага роду выступаюць у іменных формах: *мещане вырозумевшы волю Атылеву... корола до мѣста шпровадими* [1, с. 197]; *во все здаѣ са на волю папежову* [1, с. 201]; *на голову папежову виде чоловіка* [1, с. 201]; *сестреницу Атылеву за собою мѣлъ* [1, с. 207]. Звычайна кароткія формы мелі і іншыя помнікі старабеларускай пісьменнасці.

У творным склоне рэдкія ў даследуемым тэксце прыналежныя прыметнікі ўсіх трох родаў маюць, як правіла, поўныя формы з традыцыйнымі канчаткамі: *его звано бичо божы* [1, с. 159]; *которое вже мѣ са давно было за намовой Аэцыѣсовой захотѣло* [1, с. 131]; *звитажоны крепкостью чоловічою* [1, с. 167]; *чого есте не так далецэ силами вашими, тако божымъ допущѣе досташи* [1, с. 171]; *Постараю са ш тоѣ за помоу божю* [1, с. 185]. Спарадычна ўжываюцца кароткія формы жаночага роду тыпу *хоче...* *непрытательское воско шгорски воско и мужство за бою помоу поразить* [1, с. 151].

У месным склоне пад уплывам жывой народнай мовы замацаваліся займенныя формы: *ш животе Атылево ничого пэвного не вѣдалъ* [1, с. 177]; *въ шбозе Атылево велми трѣдно было ш живность* [1, с. 189]; *ш воску Аэцыѣсого... пэвное вѣдомости не мѣлъ* [1, с. 129]; *по смерти Атылево... повторне землю шгорскую были посѣли* [1, с. 209]. Такая ж сістэма форм творнага склону адзіночнага ліку характарызуе і старабеларускую пісьменнасць разглядаемага перыяду.

У назоўным і пры неадусаўлёных назоўніках у вінавальным склonaх множнага ліку прыналежныя прыметнікі ў «Гісторыі аб Атыле», як і ў старабеларускай мове, звычайна ўжываюцца ў іменных формах: *Атылевы сыны... кожды хотѣ на себе паство посѣсти* [1, с. 209]; *Атыла... тыѣ слова пѣстальниковы шчу* [1, с. 137]; *пре са тыѣ слова Давыдовы вымовила* [1, с. 173]. Для прыметнікаў жа, утвораных пры дапамозе суфіксаў з элементам *j*, звычайнай, як і ў старабеларускай мове, з'яўляецца поўная форма: *гѣдевшы на ты мѣстъ водле надки своеѣ на черова выдлачыѣ повѣдали* [1, с. 137]. Ва ўскосных склonaх множнага ліку прыналежныя прыметнікі маюць толькі поўныя формы: *бѣдучы... пораждъ зъ ше мадеса брато свои невластны сыно Атылевы* [1, с. 209]; *до которого тытѣлу пото для сло пѣстольниковы прыда ви божы* [1, с. 121]; *шгрове ш гэтманов Тэщдозыѣсовы шдною битвою были звитажоны* [1, с. 121]; *што Атылевы жолънеромъ перѣ тымъ выражали* [1, с. 163]; *на шстато бѣдучы Дятрыковыми фортѣлми пораждо* [1, с. 209]. Толькі поўныя формы ва ўказаных склonaх множнага ліку прыналежных прыметнікаў характэрны былі ў часы стварэння беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле» і для іншых пісьмовых помнікаў. Канчаткі поўных прыметнікаў пры афармленні ўскосных

склонаў прыналежных прыметнікаў характэрны для сучаснай беларускай мовы. Зафіксаваныя ў парадыхмах скланення прыметнікаў фанетычныя і ўніфікацыйныя змены і пераўтварэнні адлюстроўваюць агульнае развіццё граматычнага ладу старабеларускай мовы.

Самым пашыраным сродкам утварэння форм вышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў у даследуемым помніку з'яўляецца складаны суфікс *-ейш-* (*-е"ш-*): *дов'ѣда' са чого пэвне"шого школо повоженья свои' р'ѣче"* [1, с. 137]; *што бы было на' то подобенство ѿтека'а соромотне"шого* [1, с. 141]; *што намъ спросне"шого,... непристо'н'ѣ"шого, што продковъ нашы' мужству противне"шого* [1, с. 141]; *цудне"шоє в м'ѣсте на' нее не было* [1, с. 193]; *на шстатокъ славу не последне"шцую... шздобимъ* [1, с. 143]; *Валамн' с правого боку... римски' чолне"шы' лю' шстре нагривалъ* [1, с. 147]; *шхотне"шы" вжо сэрцэмъ ждали всаки' прыго'* [1, с. 169]; *не с'уть тые над продки свои кготы ани зацне"шыє ани мужне"шыє* [1, с. 143]; *На чолє постави' другне дровне"шыє королн* [1, с. 145]; *за гэтмано" см'ѣльшыє шли* [1, с. 151]; *руки тымъ волне"шыє м'ѣла* [1, с. 163]; *Ѿда' са до скромне"шых Ѧ люде" прысто'не"шых шбычає"* [1, с. 123]. Формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў маюць паказчыкі роду і ліку, скланяюцца, як і іншыя прыметнікі займеннага скланення. У такім выглядзе яны былі шырока распаўсюджаны як у старабеларускай літаратурнай мове, так і ў народных гаворках таго часу. Значна шырэй, чым у сучаснай беларускай мове, выкарыстоўвалася ў старабеларускі перыяд форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на *-ш-*, якая ў наш час утвараецца толькі ад некаторых прыметнікаў, напрыклад, *стары* – *старшы* (побач са *старэйшы*), *малады* – *малодшы* (побач з *маладзейшы*) [2, с. 173]. Такая форма шырока прадстаўлена ў разглядаемым помніку, прычым часта ўжываецца ў адным сказе паралельна з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на *-ейш-*: *по тѡ' стороне... му' былъ слабшы"* [1, с. 191]; *не хоче" пры'ти в неволю котораа далеко срожшаа есть нижли смерть* [1, с. 141]; *тоє па'ство... просторне"шэ шыршэ и зацне"шэ пере' тымъ бывало* [1, с. 183]; *ничого знаменит'шого а до захова'а панства на долги' ча' безпечне"шого быти не може* [1, с. 131]; *што на" бѡ' л'ѣпшого пожиточне"шого и шцашваншого може дати надъ тоє* [1, с. 143]; *срожшцую пилне"шцую а небезпечне"шцую потребу м'ѣли єсмо передъ собою* [1, с. 139]; *завжды то за р'ѣ" хоро"шцую почитано* [1, с. 141]; *Ѿгрове могли рокъ коротшы' личыти* [1, с. 207]; *єго ласкавшы" противъ на" ѡчинить не м'ѣли* [1, с. 165]; *за гэтмано" см'ѣльшыє шли* [1, с. 151]; *троха б'ѣлы' головъ што хоро"шы' заставили* [1, с. 193].

Дастаткова прадстаўлена і форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, утвораная суплетыўна пры дапамозе суфікса *-ш-* ад іншых асноў: *вѡ'ско неприятельское быть далеко вѡ'шоє нижли перве" мнима'* [1, с. 137]; *не меншого мужства надоби до захова'а королевствъ нижли до набыва'а* [1, с. 117]; *са мы до лепшого способу жы'а наверхне"* [1, с. 163]; *ты" большому ѡпадку а небезпечности тепе' подъданы есть* [1, с. 183]; *завжды то за р'ѣ" л'ѣпшцую... почитано* [1, с. 141]; *сэрцэ лепшоє взали* [1, с. 149]; *бысмы не тѡ'ко большы" пожитѡ' Ѧле тѡ" и большцую славу ш'несли* [1, с. 155]; *не завжды л'ѣпшы" звыкло зычливо быти* [1, с. 151]; *нигды пре' са большыхъ мужства своего не указа' знако'* [1, с. 143]; *д'ѣвочокъ семъ большыхъ м'ѣла школо себе* [1, с. 163]; *двоє меншы' всадила на быдла* [1, с. 163]. Падобныя ўтварэнні вельмі шырока адлюстроўваюцца ў старабеларускай пісьменнасці.

Самым актыўным спосабам утварэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў у старабеларускай мове было выкарыстанне прыстаўкі *най-*, якая

далучалася да форм вышэйшай ступені. Радзей сустракаецца сцягнуты варыянт указанай прыстаўкі *на-*, прыкметна пашыраны і ў старабеларускай пісьменнасці [2, с. 174]. Ні стараславянскай, ні агульнаўсходнеславянскай мовам такая прыстаўка не была ўласціва. Затое яна была характэрна для старапольскай мовы, якая і стала, верагодна, крыніцай яе для старабеларускай мовы, у тым ліку і для мовы беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле». Тут зафіксаваны толькі формы з прыстаўкай *на-*: **А и* мене ѡ наможне*шы* межы корольми до того прыневолле*** (параўн. польск. *A iż mię o pomeżnięyszy między krolmi do tego przyniewalasz*) [1, с. 479]; **конь што налешы* и наверне*шы*... нагле здо*** [1, с. 207]; **позбиравшы трупы свое, а навольше* Кэвы гетмана з великою скорботою шбычаемъ татарскимъ погребли** [1, с. 113]; **Та* тэ* часу навольшого нещастя а праве встатнего крэсу богу дүшү дали** [1, с. 171]; **намүжне*шю и напотүжне*шю часть ... восполо* зо мною з домов нүх выгнали есте** [1, с. 143]; **са* з людо* што начольне*шымъ свон* подле хорүтви ста*** [1, с. 145]; **не вонтплю ничего ѡ вашон*, жолнеры шлахетные а товаришы наверне*шые в потребахъ, мүжстве** [1, с. 139]; **двѣ рѣчы на вонне сүть напредне*шые** [1, с. 185]; **насылне*шые народы ѡ сходу слонца пэръсове** (параўн. польск. *patożnięyszy narodowie od wschodu słonca persowe*) [1, с. 468]; **воли* наво*шые небезпечности поднати нижли са дати звнтажыти** (параўн. польск. *á woli nawięsze niebezpieczności podić niżli sie dáć zwyciężyć*) [1, с. 495].

У старабеларускім перакладзе маюць месца і апісальныя формы выражэння найвышэйшай ступені параўнання шляхам спалучэння слоў *вельми*, *самый* з зыходнымі формамі прыметнікаў: **Атыльла... бы* ... на студень и на горячность вельми терпеливы***, ... до славы вельми хотливы*, ... вельми росторопны* и хитры* [1, с. 117]; **Узрос* нүх бы* не вельми великы***, але шбли*га на погледенью вельми грозны* [1, с. 121]; **Атыла срогкимъ облеже*емъ бы* вельми тажки*** [1, с. 165]; **Тое жолнеро* нарека*е ачъколве* Атыли было вельми прыкрое** [1, с. 189]; **жолнеры его нашли на* прервою некоторою горы вельми высокое некакого пысты*ника** [1, с. 133]; **мүси* ѡ не* вельми пиное стара*е мѣти** [1, с. 139]; **понал* Милькотү ...паненкү вельми хорошүю** [1, с. 205]; **бысте са роспусне срожыли вѣ звнтажстве которое звнтажоны*** часто кротъ Фольговали а на самые пышные сторожыть са звыкло [1, с. 171]; **много шборс*ны* мѣсть сэкванскихъ и французки* вельми богаты* и зацны* ... з кгрунтү выверну* и збүры*** [1, с. 127]. Апісальны спосаб выражэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, атрыманы ў спадчыну ад агульнаўсходнеславянскай мовы, быў уласцівы старабеларускай пісьменнасці і жывой народнай мове.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 327 с.

Satsuta I.V. The Specific Morphological Features of the Adjectives in the Old Belarusian Translation of the «Attila's History»

The article deals with the peculiarity of the adjective's formation and inflection in the old Belarusian translation of the «Attila's history». The simplification of the declension took place in the grammatical plan. A certain amount of the traditional, obsolete forms, as well as borrowings from the Polish translation are fixed in the literary monument.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 15.04.2011